

Egry Gábor*

AZ ERDÉLYI SZÁSZ ELIT SZEMÉLYI ÉS INTÉZMÉNYI HÁLÓZATAINAK SZEREPE A SZÁSZ „NEMZETGAZDASÁGBAN” ÉS NEMZETI MOZGALOMBAN

Jelen tanulmány némiképpen a véletlen terméke, nem pedig előre eltervezett eredménye a céltudatos kutatómunkának. Amikor elkezdtem foglalkozni az erdélyi szászokkal, akkor kutatásaim nem elsősorban az erdélyi szászok elitjének vizsgálatára irányultak, hanem egy másik kérdés – legalább részleges – megválaszolását tűztem ki céloomul: vajon milyen szerepe volt a szászok pénzügyi rendszerének nemzeti mozgalmuk működésében, sikereiben és kudarcaiban? A kérdést elsősorban annak hatására tartottam vizsgálónak, hogy egy jól ismert és ma is elterjedt történeti narratíva kulcsszerepet tulajdonít ezeknek a pénzügyi és gazdasági intézményeknek a XIX. század végi, XX. század eleji nemzeti küzdelmekben. (Talán elég itt utalni Szász Zoltán klasszikus tanulmányára a Századokban, melyben azt mutatta be, hogy a magyar kormányzat milyen veszélyesnek tartotta a nemzetiségi bankokat a múlt századfordulón, vagy Mihai D. Drecin és fiatalabb tanítványai munkáira, melyek a román pénzügyi intézetek működésnek többnyire alapos elemzése mellett azt is igazolni szeretnék, hogy a román pénzügyi szektor a nemzeti célok, a „Nagy Egység” – Marea Unirea – megvalósításának legfontosabb előmozdítói voltak.¹)

A problémát persze már kezdetben sem kizárólag gazdaságtörténeti kérdésként akartam kezelni és pusztán gazdaságtörténeti perspektívából elemezni. Kutatásaimmal előrehaladva egyre világosabb lett, hogy a felmerült kérdések megválaszolásához a pénzügyi szférát, mint társadalmi rendszert érdemes felfogni, és a szászok társadalmában betöltött többféle funkcióját érdemes vizsgálni. Így lehetséges az az ellentmondás is, hogy amit a következőkben megpróbálok többnyire tézisszerűen vázolni, az részben egy kutatás mellékterméke, de egyúttal – talán kijelenthetem – egyik legfontosabb eredménye is. Amire a tanulmányban rámutatok: nemzetépítés és gazdaság összefüggése, a gazdasági szféra helye a kisebbségi társadalomban és viszonya a többi társadalmi alrendszerhez, vagy legalábbis annak egyik aspektusa, az elit intézményes és személyi hálózatainak szerepe a gazdaság és a kisebbségi társadalom működtetésében.

Mindezek kapcsán, jelen munkában három tézist szeretnék megfogalmazni és lehetőség szerint illusztrálni is:

▶ A szászok nemzeti mozgalmát, melynek célja a különálló szász nemzet fenntartása és megerősítése volt a nemzetek közti harc színhelyeként felfogott Erdélyben. A mozgalom hatékonyságát nagyban befolyásolta a regionalitás. Az a tény, hogy egy földrajzilag korlátozott, átlátható térben tevékenykedtek, és, hogy ez demográfiai szempontból is kezelhetőnek bizonyult. A regionalitás és a szászok társadalmi helyzete, jellemzői határozták meg a nemzeti mozgalom és a nemzeti intézményrendszer „méretgazdaságosságát”.

▶ Ezen a regionálisan is értelmezhető nemzetben belül a helyi elitek szerepe nagyon fontos volt: viszonylagos önállóságuk alkalmat adott egyfajta, tágabban értelmezett, nemzeti egység fenntartására,

* *Főiskolai tanársegéd, Általános Vállalkozási Főiskola*

illetve a hatékony intézményépítésre. Ebből következik aztán a különböző intézményi és személyes hálózatok, kapcsolathálók fontossága a nemzeti intézményrendszer működtetésében, a nemzetiként tételezett célok megvalósításában.

▶ A szászok által kiépített gazdasági intézményrendszer, azon belül is a pénzügyi szféra nem pusztán gazdasági funkciókkal bírt, hanem egyúttal a korábbi, közjogi struktúrákat pótló szervezetként is felfogható. Hatékony működtetésében a nemzeti és helyi elit informális és formális kapcsolati hálózatoknak nem elhanyagolható szerep jutott.

A fentieknek megfelelően munkámban először röviden megpróbálom ismertetni a szász társadalom földrajzi kereteit és demográfiai jellemzőit. Ezt követően vázlatosan kitérek az intézményi keretekre, illetve a gazdasági céloknak a nemzeti mozgalomban betöltött szerepére, a szász gazdasági gondolkodásnak a nemzeti gazdaságról vallott felfogására és a különböző, nemcsak gazdasági struktúrák közti kapcsolatokra is. Végül néhány konkrét eseten keresztül próbálom bemutatni a kapcsolathálók működését, illetve a szász nemzeti mozgalom informális döntési mechanizmusait.

Az erdélyi szászok földrajzi tere és társadalmuk főbb jellegzetességei

Az erdélyi szászok legnagyobb részének élete 1876-ot, a Királyföld felosztását megelőző időszakban ennek a tizenegy széket és kerületet magában foglaló közigazgatási egységnek a keretei között zajlott. Bár az etnikai arányok a fokozatos kiegyenlítődés felé tartottak szászok és románok között, a legfontosabb pozíciók – részben a jogrend, részben a társadalmi különbségek miatt – végig a szászok kezében voltak. Így például a Királyföld legfontosabb döntéshozó szervének számító Univerzitás küldöttei közt rendszerint csak az etnikailag kiegyenlített lakosságú Szászvárosból került be egy-egy magyar.²

1876 után ezeket hét különböző vármegyébe integrálták (Beszterce-Naszód, Szeben, Nagyküüllő, Brassó, Udvarhely – Arkenen, Erked, Archipá; Meeburg, Homoródbénye, Beia; Draas, Homoróddaróc, Drăușeni; Sommerburg, Székelysombor, Jimbor; községek – Kis-Küüllő, Hunyad – Szászváros és környéke),³ ami egyfelől sokfelé megszüntette a szászok domináns pozícióját, másfelől azonban lehetőséget adott arra, hogy a korábban elsősorban közjogilag meghatározott nemzet keretei közé integrálják azoknak az evangélikus vallású szászoknak nem kis létszámú csoportjait is, akik addig vármegyei területen éltek, a két Küüllő között illetve Szászrégen környékén. Ezt követően tehát a szászok nemzeti mozgalma és teljes, immáron magánjogi alapon szerveződő intézményrendszere kiterjedhetett ezekre a csoportokra is. Ezzel egy időben persze elvesztették legfontosabb és leghatékonyabb eszközeiket a nemzetépítésre. Ezeket nem pótolhatta teljesen az sem, hogy négy megyében (Nagy-Küüllő, Szeben, Brassó, Beszterce-Naszód) részben a cenzusnak illetve a virilizmusnak köszönhetően, a dualizmus korában végig megőrizték dominanciájukat a vármegyei testületekben és a városokban.

A szászok fentebb vázolt szállásterületének legfontosabb jellemzője, hogy meglehetősen kicsi, kompakt. Zöme az Olt és Maros valamint a Nagy-Küüllő, illetve az Olt és a Déli-Kárpátok között helyezkedik, csak az északi rész esik kívül ezen a régióon. Ez a tény minden bizonnyal szerepet játszott a nemzetépítés sikereiben, az intézményrendszer fenntartásában és működtetésében. Az egész vidék jól átlátható, bejárható és ez jelentősen megkönnyítette az intézményépítési folyamatokat és a kapcsolattartást is.

Ugyancsak meghatározó volt a szászok társadalm szerkezete is. Ennek főbb jellemzőit a következő táblázatokban foglaltam össze. (1-2. számú táblázat)

1. számú táblázat

AZ ERDÉLYI SZÁSZOK FOGLALKOZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA, 1900

	Ezer fő	%
Őstermelés	140	60,09%
Bányászat, ipar, kereskedelem	64	27,47%
Polgári, egyházi közszolgálat	11	4,72%
Véderő	4	1,72%
Napszámos	3	1,29%
Cseléd	3	1,29%
Egyéb és ismeretlen	8	3,43%
Összesen	233	100,00%

Forrás: Erdély története. Főszerkesztő: Köpeczi Béla Bp. 1986. III. Kötet 1569. o.

2. számú táblázat

AZ ERDÉLYI SZÁSZOK FOGLALKOZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA, 1910

	Ezer fő	%
Őstermelés	134	57,26%
Bányászat, kohászat	2	0,85%
Ipar	52	22,22%
Kereskedelem és hitel	14	5,98%
Közlekedés	3	1,28%
2-5. sorok összesen	71	30,34%
Polgári, egyházi közszolg.	12	5,13%
Véderő	4	1,71%
Napszámos	2	0,85%
Házi cseléd	2	0,85%
Egyéb és ismeretlen	9	3,85%
Összesen	234	100,00%
Kereső	103	44,02%
Eltartott	131	55,98%

Forrás: Erdély története. Főszerkesztő: Köpeczi Béla Bp. 1986. III. Kötet 1569. o.

Mint a táblázatokból látható, a domináns foglalkozási ág az őstermelés volt, de a szász társadalom egy kicsit kevésbé volt agrárjellegű, mint a magyar (ahol az őstermelésből élők aránya kb. 60%-ot tett ki 1910-ben), és sokkal kevésbé, mint a román (amelyben az őstermelésből élők aránya meghaladta a 80%-ot). A bányászat, az ipar, a kereskedelem terén dolgozók aránya a teljes szász lakossághoz viszonyítva Erdély nemzetei közül a legmagasabb volt, a közszolgálatban és szabadfoglalkozásúként dolgozók aránya pedig gyakorlatilag azonos volt a magyarok és a szászok esetében.

Az adatok tehát arra utalnak, hogy a szászok társadalmá a körülményekhez képest meglehetősen előrehaladt a modernizáció útján. Bár a fentebb bemutatott arányok elmaradnak a korszak modern, nyugati társadalmainak hasonló mutatóitól, Közép- és Kelet-Európában, azon belül pedig Magyarországon ezek nem lebecsülhető modernizációs eredményeket sugallnak. Ezt, legalább részben, megerősíti a városi és a falusi lakosság aránya, ami azonban egyúttal a szász társadalom egy másik jellegzetességére is rámutat. (3. számú táblázat)

3. számú táblázat

A VÁROSI ÉS A FALUSI LAKOSSÁG ARÁNYA A SZÁSZOK KÖZÖTT 1890-1910

	1890	1900	1910
Városi lakosság	50	56	56
Falusi lakosság	168	177	178
Összesen	218	233	234

Forrás: Erdély története. Főszerkesztő: Köpeczi Béla Bp. 1986. III. Kötet 1609. o.

Jól látható, hogy a szászok városi és falusi lakosságának aránya meglehetősen stabilnak mondható. A népesség egynegyede élt városokban, háromnegyede falvakban. Ha ezt összevetjük a foglalkozási szerkezettel, akkor azt is látnunk kell, hogy a szász falvakban jelentős lehetett a nem őstermelésből élők száma és aránya. Hangsúlyos jelenlétük olyan tényező, amely a modernizációs potenciál értékelésekor nem hagyható figyelmen kívül, sem a gazdasági potenciált tekintve, sem pedig a műveltséget, ismereteket.

Miután a szászok többsége mégiscsak a mezőgazdaságból élt, nagyon fontos a társadalmi megoszlás, a szociális viszonyok szempontjából a mezőgazdasági népesség megoszlása birtokméret és foglalkozás szempontjából. (4. számú táblázat)

4. számú táblázat

A MEZŐGAZDASÁGI NÉPESSÉG MEGOSZLÁSA BIRTOKKATEGÓRIÁK ÉS FOGLALKOZÁS SZERINT 1910

	Fő	%
<5 katasztrális hold	30114	22,60%
5-10 katasztrális hold	33578	25,20%
10-50 katasztrális hold	56485	42,39%
50-100 katasztrális hold	1951	1,46%
100-1000 katasztrális hold	457	0,34%
>1000 katasztrális hold	125	0,09%
Bérlők több mint 100 katasztrális hold	15	0,01%
Mezőgazdasági cselédek	2342	1,76%
Mezőgazdasági munkások	7902	5,93%
Mezőgazdasági hivatalnokok	292	0,22%
Összesen	133261	100,00%

Forrás: Erdély története. Főszerkesztő: Köpeczi Béla Bp. 1986. III. Kötet 1594. o.

A legfeltűnőbb talán a mezőgazdasági munkások és cselédek alacsony aránya, különösen, ha mindent összehasonlítjuk a magyar és román társadalommal. A magyarok körében az előbbiek aránya elérte a 23,4%-ot, az utóbbiaké a 7%-ot, a románok körében az előbbieké a 6%-ot, az utóbbiaké a 19,7%-ot. Kijelenthetjük, hogy a szászok körében gyakorlatilag nem voltak birtoktalan, ám mégis mezőgazdaságból élő személyek és csoportok.⁴

Ehhez járult még az is, hogy a viszonylag nagyszámú és arányú kisbirtokosok helyzetét is jelentősen javította a községi birtokok léte és egyre növekvő aránya. Ezeket rendszerint a faluközösség közösen használta, mindenek előtt állattartásra (legelők, kaszálók), illetve tűzi- és alapanyagfa előteremtésére (erdők). Mindez elsősorban abból a szempontból fontos, hogy a szászok társadalmára kevésbé voltak jellemzőek a szociális problémák, a nagy társadalmi különbségekből, illetve a szegénységből adódó feszültségek. A viszonylagos anyagi biztonság, ami a falvakban erősen kötődött a községi intézményekhez illetve a községi birtokhoz, megerősítette a szolidaritást is és megalapozta a teljes szász társadalom bevonását a különböző – többek között gazdasági – intézményekbe, azok fenntartásába.

A szász nemzeti mozgalom szempontjából lényegesnek tekinthetjük, hogy egy viszonylag kicsi társadalomról volt szó, amelyik nélkülözötte a nagyarányú, nincstelen társadalmi csoportokat. A földrajzi tér korlátozottsága megkönnyíthette a kommunikációt, a szervezést, a mozgósítást. Az anyagi alapok, melyek építhettek egy a szegénységet kevésbé ismerő társadalom hozzájárulásaira is, kiterjedt intézményhálózat fenntartását szolgálhatták. A szociális feszültségek viszonylagos hiánya energiákat szabadíthatott fel. A szász társadalom méretei, mind földrajzi, mind demográfiai értelemben olyanok voltak, hogy ez a nemzetépítő programok szempontjából egyfajta „méretgazdaságossági” optimalitást jelentett, és hatékony intézményrendszer kiépítését alapozhatta meg.

Intézmények, elíttek

A szász társadalmat eredetileg a Szász Univerzitás és a Királyföld foglalta közjogi keretbe. Ezt egészítette ki a szászok egyháza, egy a korai reformációból kialakult, meglehetősen konzervatív, német nyelvű lutheránus egyház. A Királyföld felosztását követően az egyház maradt az egyetlen intézmény, amelynek minden szász születése után szinte automatikusan tagja lett, amelynek szervezetébe integrálódott, és amelyik egész életét formálta, szervezte, falun és városon egyaránt.

Az egyház élén a püspök állt, mellette a világi főfelügyelő (*Landeskirchenkurator*) valamint egy világiakból és egyháziakból álló *Landeskonsistorium* intézte az ügyeket. Az egyházi szervezet 10 egyházkerületre oszlott. Mindegyik élén egy-egy *Bezirksdechant* (dékán) állt, mellette egy világi felügyelővel (*Bezirkskirchenkurator*). Mindegyiknek volt konzisztórium, szintén világiakból és egyháziakból. Az egyes kerületek és az azokat alkotó egyházközségek nagyfokú autonómiával bírtak papjaik megválasztásánál. Presbitériumaiknak valamint egyházközségi gyűléseiknek (élükön a világi *Gemeindekirchenkuratorral*) jelentős szerepe volt az egyházközség irányításában (például azok garanciája nélkül, nem vehettek fel hitelt). Az egyházi szervezetet, azon belül is a különböző testületek, és világiak helyét szemlélteti az 5. számú táblázat.

5. számú táblázat

AZ ERDÉLYI SZÁSZ EGYHÁZ SZERVEZETE

Egyházközség	Egyházkerület	Landeskirche
Lelkész	Bezirksdechant	Püspök
Gemeindegurator (vil.)	Bezirkskirchenkurator (vil.)	Landeskirchenkurator (vil.)
Presbyterium (vil.)	Bezirkskonsistorium (vil.+egyh.)	Landeskonsistorium (vil.+egyh.)
Gemendevertretung (vil.)	Bezirkskirchenversammlung (vil.+egyh.)	Landeskirchenversammlung (vil.+egyh.)

vil. = világi

egyh. = egyházi

Forrás: Hochstrasser, Rosmarie: Die siebenbürgisch-sächsische Gesellschaft in ihrem strukturellen Wandel 1867-1992. Unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Hermannstadt und Brenndorf. Hermannstadt 2002 91.

Az egyházi szervezet egyes szintjei hasonló alapelvek alapján szerveződtek. Mindegyik nagyfokú autonómiával is rendelkezett mind a tisztviselők (egyháziak és világiak) megválasztásánál, mind saját irányításukban. Ebből következően az egyház szükségszerűen decentralizált volt, földrajzi értelemben is, és az egyházkerületek hálózata jelentős mértékben egybeesett a korábbi széki tagolódással. (A legfeltűnőbb különbség Szászrégen, amely ugyan egy egyházkerület székhelye volt, de közben nem is tartozott a Királyföldre.) Ugyanakkor minden szintnek, közvetlenül vagy közvetetten, szerepe volt a püspök és a világi főfelügyelő megválasztásában.⁵

Az egyház fontosságát nem csak az anyanyelvi istentiszteletek adták, hanem mindenképp az iskolarendszer, amelynek fenntartója volt, és azok a szerveződések, amelyek az egyházközségekkel szoros összefüggésben meghatározták a mindennapi életet, elsősorban a falvakban, de jelentős mértékben, a városokban is. (*Nachbarschaft, Schwesterschaft, Bruderschaft*) Ennek, és egyúttal magas iskolai végzettségüknek volt a következménye, hogy az egyháziak nehezen vitatható vezető szerepet játszottak a lokális társadalmakban és a szászokat behálózó intézményekben is. Mindez egyúttal a hatással is járt, hogy a műveltség és az iskolázottság rendkívüli mértékben felértékelődött. Az egyházon belül (ami egyúttal az iskolarendszert is jelentette) megfelelő szintű végzettség nélkül nem igen lehetett előre jutni. A külföldön, Németországban vagy Ausztriában szerzett végzettség, és vele a világ ismerete viszont felértékelte a közösségen belül az egyháziakat, akik helye a lokális és regionális elitben meglehetősen szilárd volt.⁶

A XIX. század első felétől épült ki a polgári egyletek rendszere. Ezek legnagyobb része helyi egyletként működött, de létrejöttek az egész szász társadalom átfogására, megszerveződésére törekvők is. (pl. a tornaegyletek – *Turnverein* –, az egyházhoz szorosan kötődő *Gustav Adolf Verein*). Az egyletek évente egyszer több napos találkozóra jöttek össze, demonstrálva a szászok összetartását és jelenlétét Erdély fizikai és szimbolikus terében. Az egyletek közül vizsgálatunk szempontjából érdemes kiemelni a *Landwirtschaftsvereint*⁷, amelyek körzeti és helyi egyletek hálózatát építette ki. Ezekben szinte természetesen jelentek meg a helyi társadalom legfontosabb figurái. A gazdasági egyletek sorából érdemes kiemelni még a XIX. század végén, néhány befolyásos szebeni szász polgár (Ifj. Josef Bedeus v. Scharvberg – a helyi földhitelintézet vezérigazgatója, Carl Wolff – a helyi takarékpénztár vezérigazgatója, Wilhelm Krafft – nyomdatulajdonos, korábban polgármester stb.) kezdeményezésére szerveződni kezdő Raiffeisen-szövetkezeteket, amelyek helyi szinten újra csak az elit participációjára épültek. (Az egyletek vezetőinek többsége lelkész vagy egyházi kötődésű személy – többnyire tanító – volt). Regionálisan egyetlen szövetségbe szerveződtek, amelynek vezetői egyúttal a szász társadalom befolyásos személyiségei közül kerültek ki.⁸

A mozgalom jelentőségét és sikerét mutatja, hogy a világháborút megelőzően a szász falvak nyolcvan százalékában működött *Raiffeisen-egylet*. Tagságuk, a családtagokkal is számolva, a szász falusi lakosság kb. felét tette ki. Az egyletek tagjaik sorába csak szászokat vettek fel. Románok és magyarok belépése

explicit módon nem volt ugyan megtiltva, de az informális korlátok (mindenek előtt a német nyelv használata) eleve nehezé tették részvételüket, a tagfelvételt pedig többnyire közgyűlési döntéshez kötötték, ami a nem-szászok tényleges kizárásával volt egyenlő. Ugyanakkor üzletfelekként nem alkalmaztak hasonló diszkriminációt.⁹

Végül érdemes szót ejteni a politikai szervezetről, a szász néppártról is. A Néppárt 1876-ban jött létre, a Királyföld felosztása után. A párt nem egyszerű klubpártként működött, hanem igénye szerint minden szász választót tömöríteni kívánt. Elméletileg a pártot vezető központi választmány mellett választókerületenként alakult egy-egy kerületi választmány, a gyakorlatban azonban a korábbi tradíciók ebben a vonatkozásban is tovább éltek. A Barcaságban például négy választókerületet fogott át a bizottmány, Nagyszebenben a két városit. Mindez valószínűleg a szász szék tradíciójában, a város és környéke szimbiózisában gyökerezett. A korábbi, szoros és gazdaságilag is szervesült összetartozást nem igen lehetett meghaladni a sokszor mesterséges választókerületi beosztás mentén.¹⁰

A kerületi bizottmányokban természetesen a legbefolyásosabb szász választók jutottak szerephez. Segesvár esetében például a városi virilisek 30%-a egyúttal bizottmányi tag is volt. A tagok sorában található bankigazgatót (elnökként), városi lelkészt, középiskolai tanárt, kereskedőt, iparost, vidékről pedig szinte kivétel nélkül a falusi lelkészek kerültek be. (6. számú táblázat) A bizottmányok önállóan döntöttek a képviselőjelöltek személyéről, önállóan szervezték meg a választásokat. Ugyanakkor tagokat delegáltak a Központi Bizottmányba is, ezzel befolyást gyakorolhattak a párt politikájára, országos szinten is, amit csak megerősített a képviselő feletti ellenőrzés közvetett lehetősége.

6. számú táblázat

KERÜLETI BIZOTTMÁNYI TAGOK FOGLALKOZÁS SZERINTI MEGOSZTLÁSA, SEGESVÁR

Iparosok, üzemtulajdonosok	8
Tanárok	7
Bankigazgató	2
Molnár	1
Kereskedő	4
Nyomdász	1
Könyvkiadó	1
Orvos	2
Tisztviselő	2
Ügyvéd	1
Pénztáros	1
Gyógyszerész	1
Lelkész	14
Magánzó	1
Gazda	4

Forrás: Egry Gábor: Tradíció és alkalmazkodás: az erdélyi szászok politikai kultúrája a dualizmus idején. In: Múltunk 2003/2. 131-132. old.

Összességében az intézményrendszer decentralizáltsága és az alulról történő építkezés komoly szerephez juttatta a helyi eliteket. Ez az elit, szemben a közkeletű vélekedésekkel, egyáltalán nem hasonlított egy megcsontosodott, középkori eredetű városi oligarchiához, amelyik elkeseredetten védi pozícióit. Sőt, az oly gyakran hangoztatott konzervativizmus is csak megszorításokkal használható jellemzésére. Az elit egyik fontos jellemzője volt a mobilitás, a középrétegek és a parasztság felől, amelynek fő pályáit az egyházi vagy egyházi kötődésű szakmák jelentették, valamint a szabad foglalkozások és a gazdasági vállalkozás.

Carl Wolff például, a századforduló legbefolyásosabb szász személyisége a segesvári városi sebész és Großprobstdorf (Tárnava, Prépostfalva) lelkésze lányának volt a fia.¹¹ Friedrich Michael Herbert, a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár alapítója, nagyszebeni szenátor apja Kolozsvárt volt evangélikus lelkész, anyja pedig a homoródbényei lelkész leánya volt. Egyikük családjá sem volt tehát a városi patricipátus tagja, sokkal inkább tekinthetők középosztálybelieknek, vagy a helyi elit tagjainak. Pályájukon azonban hamar a *nemzeti* elit tagjává lettek. A tanulás, ha nem is automatikusan nyitotta meg az utat az elit felé, de jó esélyeket teremtett a társadalmi ranglétrán való előrelépésre. Mindez nem jelenti azt, hogy a szászok társadalmának mobilitása összevethető mértékű lett volna a mai modern társadalmakéval, de intézményes gátak hiányában, és építve a nagyon hatékony, az alfabetizációt megvalósító iskolarendszerre sokkal jobb lehetőségek kínálkoztak, mint a korszak más résztársadalmaiban.¹²

Tekintettel a szászok közösségének méreteire, amúgy sem volt sok esély egy teljes elitcserére – nem igen volt nélkülözhető a „régii” elit tagjainak tudása – így aztán az ezzel kapcsolatos problémák sem voltak különösen akutak. Igaz, főként nemzedéki (őszász-újszász, fekete-zöld) és olykor regionális alapon (Brassó–Szeben ellentét) sor került konfliktusokra, de ezek minden esetben kompromisszummal, a felek integrálásával értek véget. A kompromisszum pedig minden esetben a regionális elitek lehetőségeinek elismerésére, jogaik fenntartására alapult. Azok meghatározó szerepe a szászok társadalmában és intézményrendszerében fennmaradt az egész vizsgált időszakban.¹³

A helyi illetve regionális elitek mellett természetesen létezett egy *nemzetinek* nevezhető elit, amelyet elsősorban a különböző társadalmi szerepek tettek azzá. A sajtó (kommunikáció) terén dolgozók – ezen belül is elsősorban az „országos” lapok, mindenek előtt a Siebenbürgisch Deutsches Tageblatt vezető munkatársai –, az egyházi felső vezetés (ide értve a *Bezirksdechantok* körét is) és a *Landeskonsistorium* világi vezetői, a nagy gazdasági intézmények vezetői, városi értelmiségiek és szabadfoglalkozásúak, akik részt vállaltak a politikából, valamint a regionális elitek legbefolyásosabbjai tartoztak ide. Rendszerint tagjai voltak a nagy nemzeti szervezetek vezető testületeinek, és közösen vettek részt újak alapításában, szervezésében.

Példaként érdemes felsorolni a *nemzeti* elit egyik jellegzetes tagjának, Oscar Meltzinek az élete során, sokszor egyidőben betöltött tisztségeit: a Nagyszebeni Földhitelintézet vezérigazgatója (apósa, ifj. Josef Bedeus v. Scharberg utódként), a *Landwirtschaftsverein* elnöke, a nagyszebeni kerületi választmány elnöke, Szeben vármegye egyesített kerületi választmányainak vezetője, a Szász Néppárt központi választmányának tagja, a *Landeskonsistorium* tagja, a *Verein für Siebenbürgische Landeskunde* választmányának tagja, a *Siebenbürger Vereinsbank* igazgatóságának tagja, a Nagyszebeni Elektromos Művek igazgatóságának tagja, az Alvinc-Vöröstoronyi vasút igazgatósági tagja, Nagyszeben városi képviselőtestületének tagja, Szeben vármegye törvényhatósági bizottságának tagja.¹⁴

Nem véletlen, hogy a kulcspozíciókat betöltve a *nemzeti* elit tagjai határozták meg a nemzeti mozgalom célkitűzéseit. Építhettek az általuk vezetett intézmények segítségével is. Körükből indult ki Oscar Meltz és Carl Wolff ösztönzésére az 1890-es programrevízió gondolata, amely a gazdasági társadalmi építkezést helyezte előtérbe, szemben a közjogi alapú, olykor sérelmi politizálással. Elképzeléseik szerint a szászok, reagálva a kor kihívásaira, és mindenekelőtt lehetőségeire képesek lehetnek megóvni pozícióikat Erdélyben, amennyiben gazdaságilag szervezik meg magukat, részesei lesznek a modernizációnak, és ehhez megtalálják azokat az eszközöket, amelyek egy időben képesek nemcsak modernizálni, hanem a közösséget is stabilizálni. A társadalmi konzervativizmus egyúttal a változások, az alkalmazkodás, a haladás igénlésével társult, amennyiben a gazdaságról volt szó.¹⁵

Ennek következtében a szászok nemzeti programjának legfontosabb eleme a századfordulóra már egyértelműen a nemzet gazdasági megszervezése, modernizációja lett. A nemzeti mozgalom sikerének elsődleges feltételeként tekintettek a gazdasági versenyképességre. Ezt tartották a társadalmi kohézió és a hagyományos társadalmi rend lényege megőrzésének alapfeltételének. Csak így látták megóvhatónak a birtokállományukat, a szász falvakat és továbbra is domináns pozícióikat Erdély általuk lakott részén.¹⁶

Gazdasági intézmények, hálózatok és a szász nemzet

A szászok esetében a nemzeti program hangsúlyos átszabása, a gazdasági modernizáció előtérbe állítása mellett is csak korlátozottan beszélhetünk nemzeti gazdaságról. Az nem egyfajta elkülönülés nyomán jött létre, hanem egy regionálisan értelmezett (erdélyi illetve királyföldi), és a szászok által dominált, de a világba integrált gazdaságot jelentett. Jól példázta ezt a bankrendszer, amelyiknek megvoltak a saját, regionális centrumai, miközben integrálódott a világba, ráadásul sok esetben Budapest vagy akár Bécs megkerülésével. (A szász pénzüzetek legfontosabb forrását jelentő záloglevelek legnagyobb része a bécsi és németországi tőzsdéken került elhelyezésre.) Ugyanakkor a megfelelően strukturált pénzüzeti hálózat és szervezet lehetővé tette, hogy a szász társadalom minden csoportját elérjék, és a csoport sajátosságainak és igényének megfelelő módon segítsék. Ez a hálózat alkalmas volt az együttműködésre a párhuzamosan meglévő, más profilú intézményekkel is, mint a *Landwirtschaftsvereine* és az egyház.¹⁷

Az együttműködést erősítették a személyes összefonódások és kapcsolatok. Ezzel kapcsolatban beszédes lehet néhány példa a szászok döntéshozatalára, a döntésekbe bevontak körére illetve az intézmények szervezésére vonatkozóan. A *Raiffeisen-egyletek* esetében a kezdeményezés a *nemzeti* elit felől érkezett (1885-ben), azoktól a szakemberektől, akik ismerték a német hitelszövetkezetek működését, hasznát és hátrányait. Az előkészületek, a szászok döntéshozatalát jellemző informalitást példázva, Wilhelm Krafft nagyszabasi kertjében, a kis nyári lakban történtek, nyolc-tíz fontos személy, köztük Wolff, Meltzl, Josef Drotleff (szabasi polgármester), Bedeus bevonásával. Már kezdettől fogva korlátozott tevékenységgel számoltak, ügyelve a regionális sajátosságokra is. Például a barcasági (Brassó környéki) szövetkezetek kiépítését eleve a brassói takarékpénztár, illetve a helyi elit feladatává tették volna, mindenek előtt saját szükséges helyismeretük hiányában. Az egyes egyletek megalapításánál a települések legbefolyásosabb, legtekintélyesebb személyiségeire számítottak, mindenek előtt természetesen a lelkészekre. Szükségük volt ezeknek a személyeknek a tekintélyére, hitelére, amivel legitimálhatták az új típusú egyleteket, elfogadtathatták nem csak azok céljait és értékeit (amelyek általában megegyeztek a szász faluközösségek hagyományos céljaival és értékeivel), hanem egyúttal azt is, hogy ezek az új szervezetek alkalmasak ezeknek a céloknak az elérésére.¹⁸ A terveknek megfelelően az egyletek alapításában főként a lelkészek jeleskedtek, a kezdeti hálózat meglehetősen korlátozott földrajzi térben épült ki, két tengely mentén, Nagyszabasi és Medgyes illetve Medgyes és Segesvár között. Innen terjeszkedett aztán a mozgalom Erdély szászok lakta vidékeinek többi részére.

Ebben az esetben tehát a *nemzeti* elit kezdeményezésének megvalósítására kifejezetten az egyes települések elitjének segítségére, közreműködésére volt szükség. A szász társadalom méretei, illetve a meglévő intézményi hálózatok (amelyek közül a *Landwirtschaftsvereine*-vel kifejezetten szoros együttműködést terveztek, az új egyleteket egyúttal a *Landwirtschaftsvereine* helyi egyleteiként is működtetve) lehetővé tették, hogy a *nemzeti* elit és a helyi elit sikeresebb kooperálhasson, közvetlenül együttműködhesen. A nemzeti elitnek nem pusztán végrehajtóként volt szüksége a helyi elitekre, azok nélkül valószínűleg reménytelen lett volna a vállalkozás. Így aztán az is kijelenthető, hogy alapvetően két egyenlő fél vett részt a terv kivitelezésében.

Hasonlóan tanulságos egy hat évvel későbbi esemény, a *Vereinsbank*, egy ipari- és kereskedelmi befektetéseket megvalósító és telepítéseket kivitelező pénzüzet megalapítása. Ezek a célok a szászok politikai programjának is integráns részét képezték. Nem meglepő tehát, ha ebben az esetben a politikai szervezet is szerepet kapott. A kezdeményezés azonban megint nem a politikai intézményrendszerből indult ki, hanem ezúttal a *Landwirtschaftsvereine*-től, illetve az annak vezetésében meghatározó szerepet játszó ifjabb Bedeustól, aki egyúttal a földhitelintézet vezérigazgatója is volt. Ő megnyerte a tervnek Wolffot, illetve Wolff segítségével a Szász Néppárt központi választmányát is.¹⁹ Ezt követően kezdődött meg a szervezés, mindenek előtt a pénzüzetek bevonásával. Igaz, a szervezés technikai részleteit ebben az esetben is egy informális testület vitatta meg, melyen a „nemzeti” elit fontos személyiségei vettek részt: Bedeus mellett Carl Albrich²⁰, Albert Arz²¹, Wilhelm Bruckner²², Carl Conrad, Josef Drotleff, Carl Gebel²³, Adolf Gottschling²⁴, Martin Schuster²⁵, Carl Wolff²⁶.

A megbeszélés legérdekesebb része azonban annak eldöntése lehetett, hogy a szervezők régióként kit kérnek fel közreműködésre és a terv támogatására. Általában a megjelentek kapcsolatait akarták felhasználni, hogy minden szászok lakta térségben olyan kellő tekintélyű személyeket találjanak, akik vállalják a közreműködést²⁷ Besztercén és környékén Gottlieb Budakert, Friedrich Kramert²⁸, Johann Csallnert akarták felkérni, Bruckner, Albrich és Gottschling közvetítésével. Szászrégenben Gustav Friderich Knieré számítottak Carl Conrad révén, Segesvárott Wolff segítségével Carl Rothot²⁹ és Josef Misselbachert³⁰ akarták megnyerni. Medgyesén Friedrich Folberth³¹, valamint ifj. és id. Ludwig Binder³² jöhetett szóba, Gottschling, Bruckner és Wolff közvetítésével, Kőhalmon a helyi hitelszövetkezet pénztárnoka Carl Falk,

valamint Pildner, Georg Schultz, Michael Zay, Adolf Eitel³³, Georg Adolf Schuller és Binder megnyerésére számítottak, Gottschling, Albrich, Schuster, és Bruckner révén. Szerdahelyt Wolff kapcsolatait igénybe véve Langhammer és Dr. Zellmann került szóba, Szászsebesen Heitz³⁴, Conradon keresztül, Szászvárosban Klein, Levitzki³⁵, Zeitler³⁶, Dahinten és Aecker megnyerésére számítottak Schuster közvetítésével, Brassóban Carl Schnell³⁷, Dr. Wilhelm Czell, Karl Adam³⁸, Franz Obert³⁹ és Michael Copony felkérését tervezték Wolff és Bedeus révén, végül Fogarason Johann Breckner került szóba.⁴⁰

Látható, hogy nem csak pénzintézetek vezetőit vagy fontos vezetőségi tagjait keresték meg és kérték segítségüket. Számítottak a kereskedők és iparosok köreinek befolyásos személyeire, hiszen részben számukra kívántak lehetőségeket teremteni. Nem maradhatott ki a tekintélyes egyházi személyek sora sem, akik mind a szervezés gyakorlati munkájában, mind a potenciális tagok meggyőzésében felbecsülhetetlen segítséget jelentettek. Szerepük megint csak kiterjedt az új intézmény legitimálására, a célok nemzeti célokként való elfogadtatására is. Az így kialakított hálózat, amelyik ebben az esetben is a helyi elitekre épült, alkalmasnak bizonyult a falusi közösségeknél nagyobb, összetettebb városi közösségek aktivizálására és mobilizálására is. Ezt mutatja az is, hogy végül a részvényeket a 3 szebeni bank mellett, 16 *Vorschußverein* és takarékpénztár, 9 társaság és testület, valamint 222 más magánszemély jegyezte le. Figyelemre méltó az is, hogy ebben az esetben is Szeben, Medgyes, Segesvár volt a súlypont.⁴¹ Az érdekek ebben az esetben is kölcsönös és a felek egyenlők az együttműködésben.

Végül érdemes röviden elidőzni egy harmadik példánál, 1890-ből, a magyar-szász „kiegyezés” kapcsán. Ez is az informális testületek, a személyi kapcsolati hálók, és az azokban résztvevő, és az egyes lokális és regionális elitekhez tartozó személyek fontosságát jelzi a szászok döntéshozatali mechanizmusaiban. A döntés maga formálisan az ún. *Sachsentag*, a szász választók gyűlése keretében történt meg, de ezt informális megbeszélések egész sora előzte meg. Maguk a magyar-szász tapogatózások és tárgyalások már korábban megkezdődtek, de rendre zátonyra is futottak. Végül Wolff talált megoldást, amelyet a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* éves közgyűlésén mondott beszédében ismertetett, a jelenlévők helyeslése közepette. A megjelentek nyomban javasolták is, hogy kezdődjenek egyeztetések egy programrevízióról, egyelőre még továbbra is informális keretek között.⁴² (Már a Szász Néppárt hivatalos lapjának számító SDT választmányának összetétele is jelzi a lokális elitek fontosságát. A tagok közt találjuk Albert Arzot,⁴³ Fritz Teutschot⁴⁴ Nagyszebenből, Franz Oberthet⁴⁵ és Ludwig Korodit⁴⁶ Brassóból, Dr. Ludwig Bindert⁴⁷ és Carl Wernert⁴⁸ Medgyesről, Dr. Kaisert⁴⁹, Adolf Eitelt⁵⁰ Szentágotáról, Carl Fritschet⁵¹ Gottfried Orendit⁵² Újegyházból, Johann Teutschot⁵³ Segesvárról, és Josef Gullt⁵⁴ a szász képviselők *doyen*jét.)

A következő lépésben egy írásos programjavaslatot fogadtak el a szebeniek, amelyet aztán később egy másik megbeszélésen, Segesvárott a vidékiekkel együtt véglegesítettek. Ezt követően előbb egy újabb informális megbeszélésen vitatták meg azt, itt már mindenhol, így a távolabbi Besztercéről, Szászvárosból és Brassóból is megjelentek a megkerülhetetlen helyi vezetők, majd a következő napon a Szász Néppárt központi választmánya adta rá áldását késhegyig menő vita után, a lehető legkisebb többséggel, hogy végül másnap a Sachsentag nagy többséggel szentesítse az előterjesztetteket.⁵⁵

A legfontosabb mindhárom esetben a lokális elitek bevonásának az igénye. A *nemzeti elit* csak ezekkel együtt bizonyult akcióképesnek, akár intézményszervezésről, akár nagy horderejű politikai döntésekről, a kormánypártba való belépésről volt szó.⁵⁶ Szerepük megkerülhetetlen volt mind a struktúrák megszervezésében, mind legitimálásában, mind működtetésében. Ehhez járult még az is, hogy a meglévő intézményi hálókat (egyház, *Landwirtschaftsvereine* stb.) melyekkel az új struktúráknak együtt kellett működni, többnyire szintén ezek a személyek működtették. Ez felértékelte a személyi kapcsolatokat is, amelyek adekvát és hatékony eszköznek bizonyultak a nemzeti mozgalom és a nemzeti társadalom mobilizálásában.

Ugyanakkor ez a fajta kompromisszumos működési mód visszavezethető a „méretgazdaságosság” kérdésére is. A tagolt, de viszonylag kicsi társadalomban a hálózatok nem voltak túlméretezettek, a megfelelő ellenőrzés, a mindenoldali kooperáció könnyen biztosítható volt. A lokális elitek hagyományosan erős pozíciója miatt a centralizáció túl nagy áldozatokat követelt volna. A veszélyeztetettség érzete is egységre ösztönzött. Így aztán a konfliktusok feloldása általában kompromisszummal történt, ami a lokális eliteknek kedvezett.

Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról sem, hogy a nemzeti elit az egyre erősödő gazdasági intézményrendszer révén (mindenek előtt a bankok révén, amelyek nagymértékben segítették a kulcsfontosságú intézmények fenntartását) eszközhöz jutott saját befolyásának erősítésére. A századforduló „lázdói” már csak bankalapítással tudták elképzelni a hatékony politikai fellépést.⁵⁷ A gazdasági pozíciók egyúttal a magyar fél számára is fontos szövetségessé tették a szászokat, akiknek *nemzeti* politikai elitje majd csak a román impérium után cserélődik le, igaz akkor szinte teljesen.

JEGYZETEK

- ¹ Szász Zoltán: *A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzüzetek állami ellenőrzésére. Századok, 1966. 118–137. old.*; Mihai D. Drecin: *Bancă „Albina” din Sibiu. Instituție națională a românilor transilvaneni (1871-1918)*; Lucian Dronca: *Bancă „Economul” din Cluj*; Mihai D. Drecin – Vasile Dobrescu: *Considerații asupra sistemului financiar-bancar românesc din Transilvania (1867-1918)* in Mihai D. Drecin (szerk.): *Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor săsești, românești, maghiare și slovace din Austro-Ungaria (1867-1918) vol. 2. Cluj-Napoca 2001. 40-84. (a továbbiakban Drecin – Dobrescu 2001)*; Mihai D. Drecin: *Finanțe și bănci în Transilvania (1867-1918): Considerații asupra unor veritabile instituții naționale. In Dosarele Istorice 4. évf. (1999) 10. sz. (38.) 18-21.*
- ² *A hagyományos szászföldi berendezkedésre lásd Müller, Georg Eduard: Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-deutschen Nationsuniversität 1141-1876. Hermannstadt 1941¹, változatlan kiadás Köln-Wien 1985²*
- ³ Göllner, Carl: *Die Auflösung der sächsischen Nationsuniversität (1876). Vorgeschichte und Folgen. In: Wolfgang Kessler (szerk.): Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsischse Nationsuniversität., Köln–Wien, 1990. 355–365.*
- ⁴ *A szászok társadalmára, annak változására lásd Rosmarie Hochstrasser: Die siebenbürgisch-sächsische Gesellschaft in ihrem strukturellen Wandel 1867-1992. Unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Hermannstadt und Brenndorf. Hermannstadt 2002, különösen 109-175.*
- ⁵ Uo. 91.
- ⁶ Uo. 92 skk.; illetve Weber, Georg – Weber, Renate: *Zendersch. Eine siebenbürgische Gemeinde im Wandel. München 1985.*
- ⁷ Schobel, Joseph: *Die siebenbürgisch-sächsische Landwirtschaft vom 18. bis Mitte des 20. Jahrhunderts. In Thomas Nägler – Josef Schobel – Karl Drotleff: Geschichte der siebenbürgisch-sächsischen Landwirtschaft. Bukarest 1984. 51-182.*
- ⁸ Hochstrasser, Rosmarie: *Die siebenbürgisch-sächsische Gesellschaft in ihrem strukturellen Wandel 1867-1992. Unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Hermannstadt und Brenndorf. Hermannstadt 2002 216-219.*; Egry Gábor: *Tradíció és alkalmazkodás: az erdélyi szászok politikai kultúrája a dualizmus idején. Múltunk XLVIII. 2003/2 112-158.*; Wallner, Ernst M.: *Strukturen und Funktionen des siebenbürgisch-sächsischen Vereins- Genossenschafts- und Verbandswesens. In Forschungen zur Volks- und Landeskunde 36. évf. 1993. 1. sz.*
- ⁹ Vö.: Egry Gábor: *Az erdélyi szász Raiffeisen-mozgalom kezdetei. In AETAS 2004/1. 100-131.*
- ¹⁰ *A Szász Néppártra vonatkozóan lásd: Egry Gábor: Tradíció és alkalmazkodás: az erdélyi szászok politikai kultúrája a dualizmus idején. Múltunk XLVIII 2003/2 112-158. és Roth, Harald: Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919–1933. Köln – Weimar – Wien, 1994. Studia Transylvanica 22. k.*
- ¹¹ Riemar, Alfred Ungar – Nistor, Nicolae: *Carl Wolff. Sein Leben und Wirken in Wort und Bild. Bukarest 1981. 5.*; Dr. Carl Wolff (szerk.): *Die Geschichte der Hermannstädter Allgemeinen Sparkasse während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestandes 1841-1891. Hermannstadt 1891. 1-2.*
- ¹² *Hasonlóan vélekedik Rosemarie Hochstrasser is. Lásd Hochstrasser, Rosmarie: Die siebenbürgisch-sächsische Gesellschaft in ihrem strukturellen Wandel 1867-1992. Unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Hermannstadt und Brenndorf. Hermannstadt 2002 97-102.*
- ¹³ Egry Gábor: *Egység és válság. Az erdélyi szász nemzeti mozgalom egy évtizede (1890-1900). In Pro Minoritate 2003/Tél 22-34.*
- ¹⁴ August Jekelius: *Hervorragende Sachsen der Gegenwart. IV. Dr. Oscar Meltzl von Lomnitz. In Deutscher Volkskalender für 1907. Szerk.: August Jekelius. III. Jahrgang. Kronstadt. é. n. 126.*
- ¹⁵ *Erre vonatkozóan lásd Egry Gábor: Egy másik kiegyezés. Adalékok az 1890. évi Sachsentag előtörténetéhez. Korunk 2004. április 81-98.*
- ¹⁶ *„Erdély gazdasági meghódítása.” Az erdélyi szászok jövőképe a 20. század elején. In: A Kárpát-medencei népek együttélése a 19-20. században. Szerk.: Egry Gábor – Feil István Bp. 2005. 413-429.*

- ¹⁷ Egry Gábor: *Struktúra vagy rendszer? A regionális bankrendszer problémája Erdélyben a 19. században az erdélyi szász bankok példáján. ÁVF Tudományos Közlemények 8. köt.*
- ¹⁸ Lásd Egry: *Az erdélyi szász Raiffeisen-mozgalom.*
- ¹⁹ Bedeus, Adolf Gottschling és Wolff levele a szebeni szász pénzüintézetekhez. 1891. február 4. *Arhivele Statului Sibiu (Arh. Stat. Sibiu), Collecție Familia Bedeus (Col. Fam. Bedeus), dosar 282. 27. A Központi Választmány tagjai ekkor: Carl Wolff, elnök (Nagyszebeni Általános Takarékpénztár vezérigazgató); Karl Adam, alelnök (Brassói Általános Takarékpénztár igazgatósági tag); Gottlieb Budaker (Beszterce, egyházkerületi dékán); Ludwig Binder (gimnáziumi tanár, Medgyes); Heinrich Melas (Segesvár); Dr. Karl Krasser (Szászsebes); Dr. Hermann Klein (Szászváros) vö. Carl Wolff: *Aus meinem Leben. In Michael Kroner (szerk.): Karl Wolff. Schriften und Reden. Buc. 1976; 108-113.**
- ²⁰ Albrich, Karl id. (1836-?), tanár. A szebeni ipariskola, majd 1892-től az evangélikus gimnázium igazgatója. 1887-től a takarékpénztár igazgatóságának elnöke, 1890-től Landeskirchenmeister.
- ²¹ Albert Arz, ügyvéd. Később Landeskirchenkurator, felsőházi tag. 1898-ban, a helységnévtörvény miatt a kormánypártból való kilépést javasolja.
- ²² Bruckner, Wilhelm (1835-?), ügyvéd. 1862-től az Univerzitás jogi képviselője, 1870-től tagja. 1875-78 között és 1897-től országgyűlési képviselő. 1878-tól a Néppárt szebeni kerületi választmányának elnöke. 1884-től a szebeni Vorschußverein igazgatója.
- ²³ Carl Gebbel (1827-1901), jogász. Guberniumi titkár, majd a királyi biztosság osztálytanácsosa. 1875-1881 közt országgyűlési képviselő.
- ²⁴ Gottschling, Adolf (1841-?), tanár. 1867-től véglegesített tanár a szebeni gimnáziumban. 1883-tól a Landwirtschaftsverein vezetőségének tagja, 1889-től az egyesület titkára. A kilencvenes években az ún. „szürkek”, egy a zöldek és a feketék közti irányzat vezetője.
- ²⁵ Schuster, Martin (1840-?), tanár. 1870-től a szebeni Iparegylet titkára, 1881-től igazgatója. 1886-ban a vármegye vasútépítési programjának kezdeményezői között találjuk. Tagja a Szeben-Felek-Fogarás, az Alvinc-Szeben-Vörös-torony, a Fogarás-Brassó, a Szeben-Sellenberk-Nagdisznód vasutak koncessziós társaságainak. Helyi ipari kiállítások szervezője, segítkezik a milleniumi kiállítás megszervezésében is. A földhitelintézet felügyelő bizottságának elnöke.
- ²⁶ Az április 12-én kelt meghívó megtalálható: *Arh. Stat. Sb., Col. Fam. Bedeus, dosar 282.*
- ²⁷ Az ilyen, a személyi kapcsolatokra építő alapítás bevett eljárás volt a korszakban, különösen, ha az alapítók korlátozni akarták a lehetséges tagságot. Harminc évvel korábban hasonló módon szerveződött a Magyar Földhitelintézet is.
- ²⁸ Friedrich Kramer (1843-1911), tanár, lelkész. 1866-tól a besztercei fiú elemi iskola tanára, 1875-től gimnáziumi igazgató. 1882-től Heidendorf lelkésze, közben a Bistritzer Kredit- und Vorschußverein elnöke.
- ²⁹ Carl Roth (1846-1901) Városi ügyész, Segesvár.
- ³⁰ Josef Misselbacher, segesvári kereskedő, országgyűlési képviselő.
- ³¹ Folberth, Friedrich (1833-1895), gyógyszerész. 1858-tól Medgyesen patikus.
- ³² Ludwig Binder iff.(?) (1864-?), 1888-tól a medgyesi gimnázium tanára.
- ³³ Adolf Eitel (1845-1923), tanár, lelkész. Heidelbergben és Jenában tanult, majd 1869-től a segesvári gimnázium tanára. 1876-tól Monatsprediger és a leányiskola igazgatója. 1880-tól Groß-Laßeln (Szászszentlászló), 1886-tól Szentágota lelkésze.
- ³⁴ Heitz, Andreas (1838-1912), tanár, lelkész. 1860-tól a szászsebesi algimnázium tanára, 1863-1874 között városi prédikátor és a leányiskola igazgatója. 1874-től Petersdorf (Péterfalva, Petrești) lelkésze, 1890-től Szászsebes városi lelkésze.
- ³⁵ Lewitzky, Karl (1851-1907), tanár. 1878-1882 között a Honterus Gimnázium tanára, 1882-1890 között társrektor, 1890-1894 között rektor a szászvárosi evangélikus felsőnépiskolában. 1894-től városi prédikátor és az evangélikus leányiskola igazgatója Szászsebesen.
- ³⁶ Pék Szászvárosban.

- ³⁷ *A Brassói Általános Takarékpénztár igazgatója.*
- ³⁸ *A Brassói Általános Takarékpénztár-egylet választmányi tagja, igazgatója*
- ³⁹ *Franz Oberth (1828-1908), tanár, lelkész. Tanár a medgyesi gimnáziumban majd Brassó városi lelkésze. 1863-64-ben tartománygyűlési képviselő, 1864-65-ben Reichsrat képviselő.*
- ⁴⁰ *Arh. Stat. Sb., Col. Fam. Bedeus, dosar 282.*
- ⁴¹ *Die Siebenbürger Vereinsbank Aktiengesellschaft, SDT 5344. sz. XVIII. évf. 1891. júl. 9.*
- ⁴² *Az eseményeket ismerteti Carl Wolff Oscar meltzlhez írott leveleiben. Ezeket lásd Egry Gábor: Egy másik kiegyezés. Adalékok az 1890. évi Sachsentag előtörténetéhez. In Korunk 2004. április 81-98. <http://www.korunk.org/oldal.php?ev=2004&honap=4&cikk=599>*
- ⁴³ *Albert Arz (1833-1901), ügyvéd, a román sajtóperekben vállalt védői szerepet. Később Landeskirchenkurator, felsőházi tag. 1898-ban, a helységnévtörvény miatt a kormánypártból való kilépést javasolja.*
- ⁴⁴ *Friedrich Teutsch (1852-1933), Georg Daniel Teutsch püspök fia. Segesvárott és Nagyszébenben gimnáziumi tanár, Nagycsúrben (Șura Mare, Großscheuern) lelkész, 1906-tól püspök. Történetíró.*
- ⁴⁵ *Franz Oberth (1828-1908), tanár, lelkész. Tanár a medgyesi gimnáziumban majd Brassó városi lelkésze. 1863-64-ben tartománygyűlési képviselő, 1864-65-ben Reichsrat képviselő.*
- ⁴⁶ *Ludwig Korodi (1834-1901) tanár. Berlinben, Tübingenben és Bécsben tanult természettudományokat. 1857-ben a brassói gimnázium tanára, 1884-től a Honterus-gimnázium rektora. 1875-78 közt országgyűlési képviselő.*
- ⁴⁷ *Ludwig Binder (1864-?), 1888-tól a medgyesi gimnázium tanára.*
- ⁴⁸ *Carl Werner (1845-?) tanár, lelkész. Berethalomban (Biertan, BIRTHÄLM) született. 1869-től a medgyesi gimnáziumban tanít. 1893-tól Nagykapus (COPȘA MARE, Groß-Kopisch) lelkésze.*
- ⁴⁹ *Friedrich Johann Kaiser, a Landeskonsistorium tagja, országgyűlési képviselő 1881-1884 és 1887-1892 közt.*
- ⁵⁰ *Adolf Eitel (1845-1923), tanár, lelkész. Heidelbergben és Jenában tanult, majd 1869-től a segesvári gimnázium tanára. 1876-tól Monatsprediger és a leányiskola igazgatója. 1880-tól Szászszentlászló (Laslea, Groß-Laßeln), 1886-tól Szentágota lelkésze.*
- ⁵¹ *Carl Fritsch, a Landeskirche egyházi főkormányzati titkára.*
- ⁵² *Gottfried Orendi (1838-), lelkész. 1859-től Segesvárott gimnáziumi tanár, 1871-től Martinsdorf (Brassó városrésze) lelkésze, 1874-től Újegyház (NOCRICH, Leschkirch) majd 1891 után Szászrégen városi lelkésze.*
- ⁵³ *Johann Teutsch (1835-1918), tanár, lelkész. 1856-tól Segesvárott gimnáziumi tanár, 1868-tól ugyanott városi prédikátor, 1876-tól lelkész-helyettes, később lelkész Homoródbénye (Beia, Meeburg) és Száskézsd (Saschiz, Keisd) községekben. 1882 után Segesvári városi lelkész, 1896-tól egyházkerületi dékán. 1876-tól az Univerzítás tagja.*
- ⁵⁴ *Joseph Gull (1820-1899), ügyvéd. Segesvári polgármester, országgyűlési képviselő 1848-ban, képviselő a tartományi gyűlésben 1863-64 és 1865-ben, majd országgyűlési képviselő 1875-ig, illetve 1881-1896.*
- ⁵⁵ *Egry Gábor: Egy másik kiegyezés. Adalékok az 1890. évi Sachsentag előtörténetéhez. In Korunk 2004. április 81-98.*
- ⁵⁶ *A helyi elitek szerepével kapcsolatban tanulságos lehet az is, ahogy Guido Baussnern, aki a Szabadelvű Párt színeiben volt a szentágotai választókerület képviselője, a Néppárt és sajtója minden támadásának keresztüztüében képes volt magabiztosan megőrizni mandátumát, sőt azt átörökíteni saját fiára is.*
- ⁵⁷ *Beer, Hugo: Geschichte der ersten 25 Jahre der Burzenländer Bank Aktiengesellschaft vormals National-Bank Aktiengesellschaft zu Kronstadt in Siebenbürgen. Stuttgart 1926.*

